

su to jedinstveni predstavnici vlasti, sredinom IX veka podčinjeni su knezovima, u XII veku upravljaju oblastima i okruzima, a podčinjeni su kralju ili velikom županu, dok župani u XIV veku nemaju ničeg zajedničkog sa onima do XII veka.

U četvrtoj glavi (273—303) autor govori o župi i županu u sistemu administrativne uprave u nemanjičkoj državi. On ističe da je župa bila jedinica administrativne uprave, ali i teritorijalno-geografska oblast i da se početkom XIV veka taj termin više upotrebljava za označavanje administrativno-upravne jedinice. U nekim slučajevima je, naglašava on, upravnik župe bio i zemljovlasnik, ali u većini slučajeva je to bio vladarev činovnik. Granica župe je, po mišljenju autora, određivana smerom administrativne uprave, a manje teritorijalno-geografskim položajem. Raspadom nemanjičke države likvidiran je i sistem administrativne podele na župe, pa se župa do kraja XIV veka više i ne susreće u izvorima sa srpskog područja, izuzev onih oblasti koje su ušle u sastav bosanske države, gde se zadržao stari način upravljanja sve do turskog osvajanja.

Što se tiče instituta župana kao organa administrativne uprave, autor smatra da je u Raškoj iščezao već početkom XIII veka, a u Humu, Trebinju i Zeti od 50-tih do 70-tih godina XIV veka. U stvari, župani u XIV veku su krupni feudalni posednici koji nemaju ničeg zajedničkog sa županima ranijeg perioda — zaključuje autor.

U zaključku (303—312) autor se ponovo osvrće na stav dosadašnje istoriografije u odnosu na organizaciju župe i institut župana i istraživačima XIX veka zamera što su šemu o počecima društvene organizacije i administrativne uprave kod Srba bazirali na Hegelovoj filozofiji.

Vrednost ove opširne studije iz istorije organizacije administrativne uprave u srednjovekovnoj srpskoj državi leži bez sumnje u tome što je autor dao kritički osvrt na celokupnu literaturu koja se odnosi na to pitanje i pokušao da na osnovu izvora prati evoluciju instituta župe i župana tokom srednjeg veka, što mu je omogućilo da dođe do interesantnih zaključaka u vezi sa razvojem ovih instituta.

Dušanka Dinić-Knežević

A. P. K A Ž D A N, VIZANTIJSKAJA KULJTURA (X—XII st.), Moskva 1968, 232.

Sudeći po naslovu, ova bi knjiga morala biti posvećena duhovnim vrijednostima koje su stvorili Bizantinci. Kada je, međutim, otvorimo, naći ćemo u njoj ogledе o gospodarstvu, državnoj vlasti i obilježja socijalnih veza, pa se tako očito vidi da je pred nama zamašan rad kome sadržaj, kao što se običava pisati, znatno nadilazi okvire naslova. Tom se sadržajnošću odlikuje čitava knjiga.

Uzmimo, na primjer, ogled »Umjetnički ideal«. U njemu se daje karakteristika iluzionizma i uopćenog spiritualističkog postupka — onih sustava prikazivanja stvarnosti koje su bizantski umjetnici imali na raspolaganju, daje se osnovni cilj njihova stvaranja — pronicanje u bit apstraktne ideje; daju se zapažanja koja pokazuju da Bizantinci nisu osuđivali tjelesno — ono je za njih bilo božje djelo. Govori se o prevladavanju raskida između »uzvišenog« i »prostog« u umjetnosti, o tretmanu ljubavi, o simbolizmu i didaktičnosti bizantske umjetnosti, o upotrebi stilističke simetrije, ritmičkih ponavljanja u književnosti, o dekonkretizaciji i tradicionalnim »klišeima« u umjetnosti. Autor otkriva dematerijalizaciju oblika u arhitekturi i asocijativnost mišljenja umjetnika, karakterizira težnju za stvaranjem sveobuhvatnih djela, te ublaživanje emocionalne napetosti, manji dramatism u bizantskoj umjetnosti u usporedbi sa suvremenom zapadnom (romaničkom) umjetnošću — takav je sumaran popis tema u tom poglavlju.

Mnogostranost je rada namjerna; već od prvih stranica autor upozorava čita- telja da je cilj njegova rada izgraditi model bizantskog društva u njegovu funkcio- niranju (str. 7). Jasno je da se uz zadatak, koji postaje sve složeniji, autor mora poslužiti jedinstvenim ključem kako bi model djelovao. A. P. Každan je našao taj ključ — bila je to misao o suprotnostima u kojima su se razvijali i društvo i svijest Bizantinaca. Ta se misao prelama u nekoliko pravaca. To je suprotnost između razvijenog gradskog obrta i naturalnog gospodarstva, između pojedinca i svemoćne države, između zemaljskog i nebeskog. Na taj se način istraživanje odli- kuje jasnim monizmom središnje ideje.

Najbolji dokaz za cjelovitost autorove ideje, povezanost različitih dijelova knji- ge jest unutarnja jedinstvenost između obilježja društva i religije koju ono ispo- vijeda. Po autorovu mišljenju, u Bizantu, gdje je društveni život postao fikcija, a procesije i bogoslužje nisu zadovoljavali političke potrebe ljudi, oni se sve više zatvaraju u obitelj. Tako jačaju obiteljske veze (35). Neke druge socijalne veze, naprotiv, postaju slabe, kao, na primjer, obrtnička ili manastirska korporativnost: bizantsko monaštvo ne stvara ništa što bi nalikovalo zapadnoevropskim redovima (41, 44). Ne stvara se ni zatvorena elita, aristokratski stalež, u društvu vlada verti- kalno kretanje, mogućnost brzog uspona (ili pada) na socijalnoj ljestvici, što ovisi o volji samodržca. Krhkosti socijalnih grupacija suprotstavlja se i služi svojevrsnim objašnjenjem gigantska uloga države, rasplinjavanje u »državnosti« (47). Pri tom se nepostojanje staleške zatvorenosti sa svoje strane preobraća u tobožnju demo- kratičnost države, koja naoko svakome pruža mogućnost dosizanja kakvih mu drago društvenih visina. Individualizam koji je nazočan u carstvu, »otudenost« obična čovjeka pokazuje se čvrsto povezanom sa svemoći države.

Kako pak izgleda sustav religioznih predodžaba koji je bio u Carstvu prihvaćen? Zapostavimo li bogoslovske raspre IV-V stoljeća, u kojima je nastajao kanon istočnog kršćanstva, te heretičke pokrete u Carstvu, čitateljevu će pozornost pri- vući označivanje biti kršćanstva kao »religije ukinutog dualizma«. »Kršćanstvo je polazilo od priznavanja suprotnosti zemaljskog i nebeskog, materije i duha, ali [...] rješenje tom protuslovlju nije tražilo u fizičkom razdvajanju Svjetlosti i Ta- me nego u prevladavanju suprotnosti, u prelasku od zemaljskoga k nebeskomu, od grešnoga k božanskomu. Kršćanstvo bismo mogli nazvati religijom ukinutog dua- lizma, pa ćemo vidjeti da je upravo u toj formuli sadržano najbitnije u kršćanskom pogledu na svijet. Ukidanje protuslovlja materije i duha ne postiže se u kršćan- stvu [...] dijalektički, kroz niz preobrazbi, nego odjednom, na čudesan način, u kva- litativnom prasku. Zato je za kršćanstvo supranaturalističko — normalno, natpri- rodno je prirodno, a čudo postaje višom realnošću« (110). Ali to je obilježje čitava kršćanstva — i istočnog i zapadnog. Istočno, pak, bizantsko kršćanstvo pronalazi svoju specifičnost u kritici ortodoksnog bogoslovlja, u heretičkim učenjima.

Ovdje, u mistici, kojoj je istinski predstavnik Simeon Teolog, proniče glavno protuslovlje bizantskog društva — između individualnosti i čovjekova podvrgavanja vanjskoj sili što se, po autorovu mišljenju, naziva ropstvom i postavlja iznad slo- bode. To pobuđuje A. P. Každana da bizantski individualizam nazove »individua- lizmom bez slobode ličnosti« (124). Istočno kršćanstvo nalazi svoju specifičnost u rješavanju važnog teološkog problema — problema naravi Krista i božanskog Troj- stva. Zapadna je crkva, kao što je poznato, odbacivala misao o proistjecanju Sve- tog duha od Boga-sina, jednako kao i od Boga-oca (ideja — filioque). Na taj je način zapadno kršćanstvo postajalo, po autorovoj definiciji, ponajprije kristološko, u nje- mu se ističe poznati primat Krista pred Duhom svetim, te se time veličala uloga kršćanske crkve kao posrednice između Boga i ljudi. U Bizantu, s njegovim ne- razvijenim korporativnim vezama, taj je kristološki moment bio oslabljen i težište je u vjerskom činu bilo preneseno na individualno stremljenje k Bogu preko

Duha svetoga. Ovdje je očigledna veza s osobitostima socijalne strukture. Ta ista veza obrađuje i takvu specifičnu crtu bizantskog bogoslovlja kao što su predodžbe Bizantinaca o takozvanim »telonijama« zagrobnog svijeta, svojevrsnim carinarnicama u kojima duša umrloga za prolaz plaća svojim vrlinama prije nego što postigne vječno blaženstvo.

Ali vratimo se još jednom poglavlju o estetskim nazorima Bizantinaca. Njegova je pojava potpuno logična, jer bi teško bilo očekivati da bi knjiga o kulturi mogla ostati bez ogleđa o književnosti i umjetnosti. Njegov je sadržaj, rekli smo, neočekivan. I ne samo zato što se čitatelj, koji poznaje Každana povjesničara, upozna s Každanom kulturologom, i ne samo zbog, čak i za knjigu neobične, sadržajnosti — o tome smo malo prije pisali — već uglavnom zato što mnogostrana slika umjetničkog mišljenja Bizantinaca dobiva cjelovito i harmonično objašnjenje. Zadržimo se samo na dva mjesta tog poglavlja koja su tijesno povezana s bogoslovnim sustavom srednjovjekovnih Grka. Autor ističe da za bizantskog pisca ne postoji unutarnji razvoj lika: on ili ostaje monumentalno nepomičan, ili doživljava trenutnu transformaciju koja se zasniva na čudu. »Bizantska književnost, u pravilu, ne poznaje evoluciju kao prevladavanje unutrašnjih protuslovlja, već jedino trenutnu preobrazbu grešnika u pravедnika, priprosta čovjeka u mudraca — preobrazbu koja je tek oslabljena prispodoba čudesnog uskrsnuća« (184; potcrt. M. F.).

Još jedno mjesto! Autor razvija zanimljivu misao o spiritualizmu bizantske umjetnosti, o tome da ona ne odbacuje zemaljski svijet, nego ga nastoji podvrgnuti svijetu duhovnome. On piše da podvrgavanje umjetničkog stvaranja bogoslovski shvaćenoj Ideji rađa razboritost, toliko svojstvenu bizantskoj umjetnosti. »Pa ako je liturgija sa svojim stalnim ponavljanjem čuda pružala odušak emocionalnoj napetosti, onda su književnost i umjetnost Bizantskog carstva bile pozvane da organiziraju i usmjeravaju kaos ljudskih osjećaja u odgovarajuće okvire [...] Srednjovjekovna razboritost nema ništa zajedničko sa znanstvenim racionalizmom, nju ne rađa slobodna misao, već nužda da se organizira ugušena i okovana misao.« U tom su izvrsnom zaključku čvrsto povezane estetske predodžbe sa sustavom bogoslovnih predodžaba i sve se one uz to tumače uvjetima socijalnog života epohe.

Teško je sumirati primjedbe autoru. Neke što su se pojavile za vrijeme čitanja knjige naknadno su nestale same od sebe. Tako je uz put nikla misao da u slici A. P. Každana nedostaje socijalna određenost, da bi u nazorima (odnosno, psihološkoj karakteristici) uopćena Bizantinca, čime autor operira, dobro bilo izdvojiti gledišta aristokrata, građanina ili crkvenog dostojanstvenika. Međutim, svatko onaj tko je upoznat s fondom bizantskih vrela, shvaća koliko je teško stvoriti i takvu uopćenu sliku. I k tome je još lik Bizantinca X-XII stoljeća, premda i prekomjerno sintetiziran, porimio mnogostranost.

Moglo bi se, dakako, primijetiti da nisu potpuno točno izabrane riječi »nestabilna monarhija« kao karakteristika čestih dvorskih udara (83), jer monarhija nije zbog toga postajala slabijom; da suprotstavljanje grada naturalnom gospodarstvu nije bizantska specifičnost već se u ovoj ili onoj mjeri proteže kroz čitav srednji vijek, i na Istoku i na Zapadu; da pohvala djelatnosti dvora ili pustinjaka nije još i pohvala rada (138) — ovdje se miješaju različiti pojmovi. Ali sve su to sitnice. Primjedbe će se pojaviti ponajprije ondje gdje vrijednosti knjige neprimjetno prelaze u njezine nedostatke. Na primjer, ondje gdje se donekle nametljivo razrađuje jedna od vodećih ideja djela — ideja o individualizmu Bizantinaca. Ta misao zahtijeva jednu bitnu napomenu: individualizam je nedvojbeno odlikovao dvorjanika, prijestolničkog stanovnika ili intelektualca, ali pretežnu masu stanovništva u Carstvu sačinjavali su seljaci koji su živjeli u općinama. A svijest općinara, živio on na Zapadu ili na Istoku, teško se može nazvati individualističkom. No i ta je primjedba u biti jedina.

Zanimljiv je sastav knjige — ne podjela na poglavlja i rječnik vlastitih imena što dopunjuje tekst te na ilustracije (prikupljene, uzgred rečeno, s velikim ukusom, a često i prvi put objavljene), već struktura sama pripovijedanja. Ona se gotovo tijekom cijele knjige osniva na autorovim vlastitim istraživanjima — o općini ili obrtu, o prirodi carske vlasti ili mistiku Simeonu Teologu, te se čitatelj posvuda susreće čas s odmjerenim i sažetim (u nekoliko redakaka), čas s popularno i živo prenesenim sadržajem tih istraživanja. Ponekad je to slika svagdanjeg života, što je gotovo uvijek vješto sastavljen, logički raspoređen pasaż, koji se temelji na ranije formuliranom zaključku — autoru je bliska deduktivnost izlaganja. Ali ponekad A. P. Každan kao da analizira činjenice pred očima čitaoca i tada se javlja sugestivna karakteristika književnih preokupacija, intelektualnog i ljudskog lika Mihaila Psella (198—199) ili usporedba stvaralačkih postupaka dvojice autora koji pišu o istom — Nikifora Hrisoverga i Nikolaja Mesarita (216—218). Kada se, pak, autor oslanja na gradnju tuđih radova, toliko je na svoj način osmišljava da ta mjesta (na primjer, poglavlje »Umjetnički ideal«) postaju najbolja u knjizi.

Kome autor namijenjuje svoju knjigu? Ona, naravno, nije upućena samo širokom čitateljstvu, kako piše u predgovoru, premda je to čitateljstvo dobilo veoma mnogo — dobilo je knjigu što u mnogome na nov način objašnjava taj *Slavenima* blizak svijet, o kome je ono toliko toga čulo ili čitalo. I to, ako se i ne spominje poglavlje u kojem je riječ o religioznim pogledima Bizantinaca i koje će zatrebati svakome tko zaželi iole više saznati o kršćanstvu uopće. Povjesničar nebizantolog upoznat će se s uzorkom povijesnog modeliranja na tako udaljenoj, složenoj i protuslovnoj građi. Što se pak tiče bizantologa, njegovo se zanimanje za knjigu može ponajbolje objasniti zanimanjem za novu riječ izrečenu na njegovu području. Knjiga na taj način ujedinjuje u sebi osobine koje mogu zadovoljiti visoke zahtjeve najrazličitije vrste.

Ali knjiga se može promatrati iz još jednog rakursa što se zasniva na efektu koji ona može imati za slavistiku i prije svega za povjesničara srednjovjekovne slavenske kulture. Za slavista knjiga A. P. Každana može biti od trojaka interesa: upoznavajući ga s velikom susjednom civilizacijom na širokom planu, tj. ne postavljajući nikakvih konkretnih zadataka — ovdje će čitalačka publika biti veoma široka; nudeći povjesničarima kulture čitavu skalu tema za buduća istraživanja, pretežno prilično netradicionalna (sjetimo se poglavlja o socijalnim vezama) i, napokon, pred tim se slavističkim kulturolozima može pojaviti zadaća konkretnog povijesno-poredbenog opisa bizantske i južnoslavenske civilizacije. Potonje je i najzanimljivije..

Dobro je poznata sličnost kulturnog razvitka u Bizantu i u Južnih Slavena, koja je bila posljedica njihove dugotrajne uzajamne povezanosti. Znatno su manje proučeni elementi po kojima se obje kulture razlikuju, ne umjetničke škole ili književni smjerovi, već različitosti kulture uzete u cijelosti. I u tome ova knjiga pruža široke mogućnosti, iako ovdje usporedba nije jednostavna: XI-XII stoljeće je odviše rano razdoblje u povijesti Južnih Slavena (tek je završeno pokrštavanje, država se u Srba tek pojavila a u Bugara i Hrvata proživljava konsolidaciju i reorganizaciju, južnoslavenska kultura doživljava svoj procvat kasnije, u XIII-XIV st.). Prema tome, razlika je ovdje i u stadijima. Osim toga, mogu se skicirati još neke razlike. U južnoslavenskim društvima država ne igra takvu sveobuhvatnu ulogu kakvu ima u Bizantu i kakvu stvara poseban tip socijalnih veza. Moglo bi se pomisliti da se u tim društvima formirao zapadni tip tih veza — s korporativnim obilježjima, kad ne bismo poznavali one arhaičke odnose koji potječu od rodovsko-plemenskog života, održavaju se na Balkanu pod zaštitom ranog feudalizma i tako se uočljivo obnavljaju pod Turcima u obliku »plemena«, »bratstva« i rodova.

Očito se društvena struktura Srba, Hrvata i Bugara ne razlikuju od bizantske samo po tome što nema snažnih »vertikalnih« veza već i po velikoj zalihi pretklas-
nih međuljudskih odnosa, koja se u Carstvu gotovo ni ne primjećuje.

Najzad, još jedna okolnost. U X-XII st. književnost se u Carstvu razvija pod
snažnim utjecajem religioznog dogmatizma, ona je uvelike ideologizirana. Južno-
slavenska, pak, književnost, doduše iz kasnijeg razdoblja (XIV-XV st.) nalazi svoj
procvat u narodnom stvaranju, u eposu. Teško je ne dovesti to u vezu s onim
ostacima demokratizma koji su se u specifičnom obliku, u ostacima rodovsko-
plemenskog uređenja, održali u južnoslavenskim zemljama. Ovdje nema potrebe
govoriti o konkretnim putovima poredbenog proučavanja bizantske i južnoslavenske
srednjovjekovne kulture; recenzija knjige nije mjesto gdje bi trebalo izlagati takva
razmišljanja. Važno je jedino što knjiga o bizantskoj kulturi, pored svega samo-
stalnog značenja, pruža i poticaj istraživanjima slavenske povijesti.

(Iz rukopisa preveo R. Venturin.)

M. M. Frejdenberg

ARHIVSKI VJESNIK IV-V 1961—62. — XV/1972.

Arhivski vjesnik I 1958. prikazao je u ovom časopisu J. Ravlić (XI-XII/1958—
—59, 325—329), II/1959. I. Karaman (XIII/1960, 295—297), a III/1960. T. Rukar
(XVII/1964, 496—488). Zadaća je ovog priloga da ukratko prikaže sadržaj ostalih go-
dišta do najnovijega.

IV—V/1961—62. — Dvobroj IV-V za 1961—62. g. započinje N. Ivanišin publi-
ciranjem »Jagićevih pisama Bogišiću« (9—97). Objavljena su 104 pisma iz perioda
od 1866. do 1906. Jedan dio nije datiran, već je njihov kronološki redoslijed odre-
đen prema sadržaju.

J. Buturac, Riječno brodarstvo na Savi, Dunavu i Tisi u prvoj polovici XIX
st. (99—204), objavljuje tematski probrane dokumente iz Kaptolskog arhiva i Arhiva
Hrvatske, koji obuhvaćaju vremenski raspon od 1817—46. U tekst su uklopljene
fotografije triju nacrti za podizanje prvog parobroda na Savi »Sloga«, koji je
potonuo 1845.

M. Despot, Nekoliko neobjelodanjenih pisama Filipa Vukasovića pisanih
Maksimilijanu Vrhovcu (205—212). Pisma potječu iz 1802—06. Pojedine izvatke iz
pisama autor povezuje svojim tekstom. Pisma su važna za povijest građevne dje-
latnosti F. Vukasovića.

J. Lučić, Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku (213—223), donosi
tri dokumenta koji se odnose na Astoreju; to su ugovori o kmetskom odnosu od
10. I 1355, 7. II 1357. i 15. VI 1382, s prethodnom analizom.

N. Čolak objavljuje »Inventar rukopisa ostavštine Šime Ljubića« (225—262).
Značenje tog rada je višestruko za poznavanje djelatnosti i same ličnosti Š. Ljubića
kao i za sve one koji se bave poviješću Dalmacije u vrijeme mletačke vlasti.

Rad N. Dubković-Nadalina »Fond oporuka u Historijskom arhivu u
Hvaru« (263—268) vrlo je zanimljiv, kako zbog dugoga vremenskog perioda iz
kojeg oporuke potječu (1592—1819) tako i zbog različitih podataka koje donose, a
koje drugdje ne nalazimo.

Rasprava N. Klaić, »Ponovno o historijskom značenju zrinško-frankopan-
ske urote« (269—293) je neka vrsta odgovora J. Sidaku (v. AVj 1960, 367—376) uklop-
ljena u opću ocjenu urote. Autor se ne slaže sa zaključcima do kojih je Sidak došao,
već smatra neiskrenim obećanja koja je Petar Zrinski dao kmetovima na ozaljskom
yblastelinstvu, kojega struktura, kako misli, nije to dopuštala. U ocjeni pak cjeline
urote ostaje kod svoje ocjene iz 1958 (v. Ist. pregled 2, 115—126).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb